

загальнодержавної програми. Така програма має враховувати визначення напрямків реалізації цих принципів, розподіл та розмежування виконавців за функціональними обов'язками та повноваженнями, комплексність та системність здійснюваних заходів, джерела їх фінансування, періоди виконання конкретних заходів, а також перехідних у зв'язку з тривалістю певних специфічних дій, що потребують відповідних довготривалих термінів реалізації – зокрема, в освітній галузі. Практика показує, що саме на рівні загальнодержавної програми є можливість як для удосконалення законодавства, його узгодження, особливо з урахуванням необхідності адаптації до вимог ЄС, так і для системного й комплексного вирішення питань впровадження відповідних механізмів в кожній конкретній функціональній галузі державного управління.

Література

1. *Постанова Кабінету Міністрів України від 27.02.1993 № 147 «Питання Міністерства фінансів України» // Зібрання постанов Уряду України. – 1993. – № 7. – Ст. 150.*
2. *Наказ Державного комітету з питань регуляторної політики та підприємництва, Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБУ від 29.12.2000 № 89/67 «Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності, пов'язаної з розробленням, виробництвом, впровадженням, обслуговуванням, дослідженням ефективності систем і засобів технічного захисту інформації, наданням послуг у галузі технічного захисту інформації» // Офіційний вісник України. – 2001. – № 4. – Ст. 155.*
3. *Кормич Л.І. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України / Л.І. Кормич, Д.С. Шелест // К.: Авріо, 2010. – 262 с.*
4. *Стеценко С.Г. Адміністративне право України: Навчальний посібник / С.Г. Стеценко. – К. : Атака, 2009. – 624 с.*

УДК 37.014 (477)

В. Яремчук
кандидат історичних наук, доцент;
Р. Ковальчук
пошукувач;
Ю. Нагорняк
пошукувач,
Львівський університет бізнесу та права

СТАЛІНСЬКЕ ЗАСУДЖЕННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ У ГАЛУЗІ ОСВІТИ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА НАСЛІДКИ

Висвітлюються особливості державної політики, правові засади згортання українізації в Українській СРР та наслідки репресивної політики радянської влади у боротьбі з «буржуазним націоналізмом» у галузі освіти.

Ключові слова: адміністративно-командна система, закони, постанови, національна політика, українізація освіти, загальноосвітня школа, репресії.

Освещаются особенности государственной политики, правовые основы свёртывания украинизации в Украинской ССР и последствия репрессивной политики советской власти в борьбе с «буржуазным национализмом» в области образования.

Ключевые слова: школа, административно-командная система, законы, постановления, национальная политика, украинизация образования, общеобразовательная школа, репрессии.

Features of a state policy, legal bases of curling of an Ukrainization in the Ukrainian Soviet Socialist Republic and consequences of a repressive policy of the Soviet power in struggle against «bourgeois nationalism» in the sphere of education are shined.

Keywords: school, command system, laws, decisions, the national policy, a formation Ukrainization, comprehensive school, reprisals.

Постановка проблеми. Формування правового демократичного суспільства в Україні викликає цілком зрозумілий інтерес до минулого в історії української державності, зокрема, до періоду українізації 20–30-х роках ХХ ст. Цей період на початках знаменувався суспільно-політичним, громадсько-культурним піднесенням, яке врешті-решт дозволило вперше за цілі століття вирішити чимало проблем української

спільноти. Разом з тим, національне відродження України було недовгим; не сталося національного розквіту українського народу і тим більше національних меншин. В умовах формування адміністративно-командної системи управління державою і пов'язаної з нею уніфікації національно-культурної сфери ці багатомірні процеси почали дедалі більше розглядатися певними колами керівників ВКП (б), СРСР як націоналістичні, а сфера міжнародних відносин стала одним з перших полігонів, на якому обкатувався сталінський механізм репресій.

Розвиток вітчизняної юридичної науки спонукає глибоко дослідити ті підвалини, на яких вона базується, утвердженню об'єктивності в оцінці сучасних явищ українського буття, єдності українського народу, формуванню громадянського суспільства, а також не допустити викривлень Конституції України, чинного законодавства у національному питанні, порушення прав людини, спотвореного уявлення про владу, закон, суд та справедливість.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналізу радянської адміністративно-командної системи управління, її складових присвятили свою увагу численні дослідники як в Україні, так і за її межами. Це, зокрема, праці таких вчених як І.Г. Біласа, О.М. Бута, В.М. Даниленка, П.В. Доброва, В.В. Іваненка, Г.В. Касьянова, Г.О. Костюка, М.М. Кузьменка, С.В. Кульчицького, В.М. Литвина, З.Г. Лихолобової, В.М. Нікольського, Л.М. Новохатька, Л.І. Рябошапка, В.А. Смоля, В.Ф. Солдатенка, Д.В. Табачника, Ю.І. Шаповала. Проте прагнення подолати стереотипи минулого щодо радянської доби в Україні, епохи сталінізму в СРСР в цілому, бажання дослідити відкриті для дослідників архіви, вивчити документи, що тільки побачили світ, постійно чекають на своїх дослідників.

Метою цієї статті є висвітлення правових джерел та наслідків боротьби радянської тоталітарної системи з національним відродженням в Україні у 30-х роках ХХ ст.

Виклад основних положень. Українізація сприяла дерусифікації України, зростанню національної самосвідомості населення, нарешті державницьким устремлінням народу, а національні меншини, які проживали в республіці повною мірою отримали право самореалізації у культурі, освіті тощо [1, с. 3].

Переїнявши величю ідеєю творення української держави на соціалістичному радянському ґрунті на Україну повернулися з еміграції із західноукраїнських територій 50 тис. осіб [1, с. 1–4; 2, с. 1–4]. Серед них і перший президент УНР М.С. Грушевський, який у 1924 р. приїхав до УСРР.

Реалізація політики українізації стала можливою завдяки зусиллям цілого ряду державних і партійних діячів республіки, які прагнули рішуче і послідовно створити справді українську соціалістичну радянську державу, і в першу чергу, прибічників національного відродження наркомів освіти Г.Ф. Гринька, В.П. Затонського, О.Я. Шумського, М.О. Скрипника, а також голів РНК республіки Х.Г. Раковського і В.Я. Чубаря.

У той же час уніфікаторський тиск союзного центру у галузі освіти не припинявся, хоча освітяни УСРР, керівництво Наркомосу республіки відкидали навіть можливість уніфікації системи освіти на російський зразок. Так, у березні 1929 р. заступник наркома освіти Я.П. Ряппо запропонував у разі необхідності уніфікувати російську систему за українським зразком [3]. За даними М.М. Кузьменко, для того, щоб подолати спротив освітян і керівництва Наркомосу УСРР, у 1930 р. було організовано і проведено 23 всеукраїнські конференції і наради, на яких розглядалися питання уніфікації системи освіти в УСРР на зразок системи освіти, що існувала в РСФРР [4].

На рубежі 20–30-х років поступово звужується сфера вживання української мови, обмежується діяльність шкіл і культурно-освітніх установ, багато відомих діячів української науки і культури зазнають репресій. Знання української мови стало зовсім не обов'язковим для керівних кадрів. Все це поступово вело до забуття і відмови від багатьох прогресивних народних традицій і здобутків національної культури, до порушень конституційних засад УСРР, загалом чинного радянського законодавства щодо освіти, не говорячи вже про права людини.

Все активніше проводилися рішення ВКП(б) як істини в останній інстанції. Стали не просто паралелями, а єдиним цілим партійні рішення та радянські закони, а політичні звинувачення ставали незаперечними у діяльності правоохоронних органів, рішеннях судів. Не випадково у липні 1930 р. прокурор РСФРР М. Криленко говорив: «Наші закони – це форми, в які партія втілює свою волю. Всі акти нашої партії, всі основні лозунги нашої партії негайно знаходили відбиття в радянських законах. Ці закони є не що інше як вказівки партії» [5, с. 75].

В грудні 1932 р. в районі компактного проживання українців за межами республіки надійшла телеграма за підписами Й.В. Сталіна і В.М. Молотова. В ній рішуче засуджувалася українізація населення, було наказано до осені 1933 р. підготувати перехід шкіл на викладання російською мовою [6]. А при запровадженні паспортної системи в цих районах примусово заповнювали графу «Національність» визначенням «русский»...

ЦК ВКП(б) та Раднарком СРСР приймає постанови, відповідно до яких розпочався «законний» процес згорання українізації: 14 грудня 1932 р. «Про припинення українізації на Північному Кавказі» (тобто на Кубані, Дону – В.Я.), на наступний день – 15 грудня – про припинення українізації на Слобожанщині, на Поволжі, у Казахській АРСР і на Далекому Сході. А у січні 1933 р. в Україну прибуває особистий представник Й.В. Сталіна П.П. Постишев, якому було доручено завершити колективізацію, провести чистку в КП(б)У та припинити українізацію.

Засудивши підкреслювання «національної специфіки» як «небажання підпорядковуватися всесоюзним інтересам», П.П. Постишев говорив про українізацію як про «культурну контрреволюцію», націлену на

розпалювання «національної ворожнечі в пролетаріаті», на «ізоляцію українських робітників від благотворного впливу російської культури».

У зв'язку з тим, що у практиці роботи органів Наркомосу республіки спостерігалися спроби насильницької українізації в школах, це оцінювалось як шкідливе у справі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. Розпочався офіційний курс на розширення мережі російськомовних шкіл і класів [7].

Перш за все, вістря цього «пролетарського інтернаціоналізму» було націлене на ідеолога і теоретика культурної революції на Україні, комісара Наркомосу республіки М.О. Скрипника, який очолював комісаріат з 1927 р. [8, с.150]. Болісно сприйнявши звинувачення у націоналізмі і не бажаючи зрестися політики українізації, 7 липня 1933 р. М.О. Скрипник наклав на себе руки.

На листопадовому об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р. були «підбиті підсумки» і накреслені нові завдання у проведенні національної політики в республіці. Була ухвалена навіть спеціальна резолюція про націоналістичний ухил М.О. Скрипника, яка закінчувалася словами: «Націоналістичний ухил Скрипника і очолюваної ним течії полегшував роботу українських націоналістів, спрямовану на відрив України від Радянського Союзу і перетворення її в колонію польського фашизму або німецького імперіалізму, полегшував роботу російських білогвардійців і чужоземних інтервентів, які також, прагнули до відриву України від Радянського Союзу, хочуть завдати удар економічний і політичний моці Союзу – інтернаціонального центру пролетарської революції» [9, с.76].

За повідомленням П.П. Постишева, з січня по листопад 1933 р. було вигнано «понад дві тисячі чоловік націоналістичних елементів з системи Наркомосу, понад 300 наукових та редакторських працівників» [10, с. 188].

Протягом лише 1933 р. з апарату наркомату освіти було «вибито» понад 200 «націоналістів та білогвардійців», а у обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами замінено 100% керівництва, у районних – 90%; усі ці люди були піддані різним формам репресій; 4 тис. вчителів були звільнені зі шкіл України, як «класово-ворожі елементи». У той же час розширювалася мережа російських шкіл і класів [11, 126]. З 29 директорів педагогічних вузів увільнили 18 чоловік, роботу втратило також 210 викладачів [10, с. 189]. Репресовано було багатьох керівних працівників наркомату, у ньому утворилося багато відповідних вакансій. Робота наркомату була повністю дезорганізована. Частина працівників, що залишилися на роботі, писали доноси на своїх колег.

Після М.О. Скрипника наркомом освіти став В.П. Затонський, який до того обіймав посади наркома Робітничо-селянської інспекції та голови Центральної контрольної комісії ЦК КП(б)У).

У листопаді 1933 р. В.П. Затонський зазначав, аналізуючи стан у освіті, зокрема, у загальноосвітній школі, після «розгрому націоналістів та білогвардійців»: «Нам доведеться і в майбутньому році на короткотермінових курсах підготувати не менше 9 тис. вчителів, тому що у нас таке темпо зросту культурних потреб, зокрема шкіл, що вчительських кадрів ніякі інститути, технікуми не настануть. Доводиться іти на сурогати. Крім того, що нам необхідно великими темпами збільшувати кадри вчителів, ті кадри, які у нас є, вони амортизуються. Хто з них умирає, декого ми самі виганяємо, кого ГПУ забере»; на думку нового наркома освіти, «класово-ворожих елементів» серед вчителів було 9,5 % від загальної їх кількості і то це «тільки ті вчителі, що самі пишуть в анкетах, що вони є діти куркулів, або самі куркулі, попи, петлюрівці... Брак педагогічних кадрів, не дає нам можливості поставити питання, що коли ти за походженням з куркулів, чи з попів, то ми тебе звільняємо» [10, с. 189].

В.П. Затонський ініціював наприкінці 1933 р. ухвали про уніфікацію російської та української освітніх систем і написання спільних підручників; збільшення кількості годин на вивчення російської мови та літератури в українських школах; сприяв винищенню національного змісту української культури та необґрунтованій зміні українського правопису у 1933 р. замість затвердженого у 1928 р.; схвалював репресії проти «ідеологічно невтриманих» працівників освіти. Народний комісаріат освіти УСРР під керівництвом В.П. Затонського хоча офіційно залишався українським, але фактично виконував директиви керівництва СРСР.

Найстрашнішим процес «очищення» спостерігався у 1932-1933 рр., під час небаченого голоду на Україні, який став глибокою демографічною та духовною раною українського народу, «цивілізаційною катастрофою, наслідки якої відчуваються й дотепер» [12, с. 415]. Значною мірою це стосувалося і загальноосвітньої школи. Так, В.І. Марочко зазначає: «Найвразливішою соціальною групою сільського населення, яка масово постраждала від голоду, були діти. Першими відчули кістляву ходу голодомору діти інтернатних установ 180 районів УСРР, бо інтернати цинічно позбавляли централізованого продовольчого постачання» [13, с.50].

Кількість учнів шкіл у 1931-1933 рр. зменшилася на 1 млн. 71 тис. осіб. До 1932 р. в Україні не було середніх шкіл, тому в навчальному 1932/1933 р. набрали близько 10 тис. старшокласників. До семирічки записали 4,7 млн учнів, з них до початкової школи – 3,7 млн. та 1 млн. школярів до 5–7-х класів. Враховуючи дані райвідділів про те, що школи відвідувало 50 %, особливо на селі, матимемо загальну цифру «відсіювання» учнів на час пекельного голодомору в Україні – 2,5 млн. осіб [13, с. 53]. Це – аналіз статистики, однак, слушна думка В.Ф. Солдатенка: «Кількість жертв (демографічних втрат), хоч як це гірко, встановити бодай наближено, навіть з допустимою похибкою (хоч це звучить украй цинічно, по-блужнівському), скажімо у сотню тисяч – нереально» [14].

У 1934 р. під тиском сталінської верхівки українізація стала розглядатися як прояв націоналізму, і проти неї була розпочата боротьба, яку очолював С.В. Косіор (з 1928 р. – генеральний секретар, з 1934 р. – перший секретар ЦК КП(б)У), який фанатично вірив у Й.В. Сталіна та у його справедливість.

У 1935 р. секретар ЦК КП(б)У) П.П. Постишев звітував, що «члени Комуністичної партії України почали деукраїнізуватися і навіть перестали розмовляти українською мовою» [15, с. 16].

Хвиля репресій проти національної інтелігенції підірвала основу національно-культурного життя в Україні. Сталінська політика уніфікації національних відмінностей неминуче вела до згорання як політики українізації, так і тісно пов'язаної з нею різнопланової роботи серед національних меншин, що проживали в Україні. Звинувачення у націоналізмі не обминули ні посадових партійних, радянських, господарських працівників республіки, ні діячів культури, науки, мистецтва різних національностей.

Почала скорочуватись кількість українських шкіл, зменшувалась частка українських учителів, із бібліотек вилучали українську історичну літературу, видатні твори української науки і літератури, заборонялись українські п'єси і закривались українські театри. Поступово зводилась нанівець та величезна робота, що була проведена у 20-х – на початку 30-х років у плані національно-культурного піднесення, зокрема, на ниві шкільництва, як українського народу, так і національних меншин.

Те, що відбувалося в радянській Україні, отримало осуд з боку прогресивної української інтелігенції з-за кордону, особливо тієї її частини, яка сприяла популяризації української культури, норм єдиної літературної мови серед українців за межами УРСР. Події в Україні сприймалася національно-свідомою інтелігенцією як кінець українізації та рішучий поворот Й.В. Сталіна до тієї ж великодержавної політики, що її проводив царизм. Зокрема, І.І. Огієнко, живучи і працюючи у Польщі, неодноразово виступав проти русифікаторської політики тогочасного керівництва радянської України.

Сталінські репресії проти представників національної інтелігенції, що розпочалися ще на рубежі 20–30-х років, продовжувалися до початку 50-х років під прикриттям «необхідності» боротьби з «буржуазним націоналізмом» (тільки у 1930-1941 рр., за неповними підрахунками, в Україні було «викрито» 110 різного роду «контрреволюційних організацій»). Жертвою репресій стала і півмільйонна КП(б)У, чисельність якої за кілька років скоротилася наполовину, а її керівний склад у 1937 р. був знищений повністю. З цього приводу М.В. Попович з гіркотою констатував: «До 1937 року цілковито винищене все українське, що було створене за роки червоного ренесансу, перестріляно всіх, хто мав національну свідомість, хоч і був комуністом...» [15, с. 16].

У боротьбі з «буржуазним націоналізмом» були знищені у катівнях НКВС і ті, хто активно «приклався» до виправлення генеральної лінії партії у освітянській справі, до боротьби з «українськими націоналістами», «шпигунами іноземних держав», таємними ворогами трудового народу...

3 листопада 1937 р. за у шпигунство на користь буржуазної Польщі було заарештовано наркома освіти УРСР В.П. Затонського. На двадцятихвилинному «процесі» 29 липня 1938 р., який очолював голова Військової колегії Верховного суду СРСР, заступник голови Верховного суду СРСР В.В. Ульріх, В.П. Затонського безпідставно звинуватили в належності до «антирадянського українського націоналістичного центру». Вирок – 10 років тюремного ув'язнення без права листування. Але того ж дня В.П. Затонського розстріляли [16, с. 272–273].

В березні 1937 р. пленум ЦК КП(б)У увільнив П.П. Постишева від обов'язків другого секретаря ЦК, немовби у зв'язку з переходом на іншу роботу за межі України (він був направлений на посаду першого секретаря обкому ВКП(б) в м. Куйбишев). Але його переслідування на цьому не скінчилися. Їм судилося досягти свого апогею на січневому (1938 р.) пленумі ЦК ВКП(б), де за пропозицією Й.В. Сталіна П.П. Постишев був виведений із складу Політбюро ЦК ВКП(б). В лютому 1938 р. – виключений з партії та заарештований. 26 лютого 1939 р. – розстріляний.

19 січня 1938 р. першого секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора за недостатню пильність усунули з посади та призначили заступником голови РНК СРСР та головою Комісії радянського контролю при РНК СРСР. А 3 травня 1939 р. його арештували та звинуватили у керівництві «Польською організацією військовою» і в шпигунстві на користь іноземних держав. Архівні дані СБУ свідчать про те, що стійко переносячи катування, С.В. Косіор продовжував вірити в Й.В. Сталіна, активним провідником злочинної політики якого був довгі роки в Україні. Прагнучи отримати свідчення від С.В. Косіора, чекісти на очах батька згвалтували його 16-річну доньку. Вражений таким звірством С.В. Косіор підписав усі «свідчення», хоча ще зовсім недавно він стверджував, що «якщо не винний, в Радянському Союзі ніколи покараний не буде», а скривджена дівчина кинулася під колеса поїзда [17, с. 32]. 26 лютого 1939 р. С.В. Косіора розстріляли.

На червневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б) виключено з партії та виведено зі складу ЦК, а 7 липня 1937 р. – арештовано і 27 листопада 1937р. засуджено в особливому порядку до вищої міри покарання та розстріляно В.А. Балицького, одного з вищих чинів ОГПУ СРСР, який обіймав протягом 20-30-х рр. керівні посади в ОГПУ СРСР на Україні, у тому числі і наркома внутрішніх справ УСРР, був ініціатором численних злочинних акцій проти українства.

З січня 1938 р. ЦК КП(б)У, керований уже М.С. Хрущовим, продовжив справу своїх попередників щодо боротьби з ворогами народу та українізацією, як проявом буржуазного націоналізму.

У квітні 1938 р. ЦК КП(б)У спільно з Раднаркомом Української РСР прийняли постанову «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України», де було зроблено початок відкритий русифікації шкіл. Після чого вже з другого класу початкової школи впроваджувалося обов'язкове викладання російської мови. Кількість годин, відведена на викладання російської мови в українських школах (4-5 годин на тиждень) іноді

перебільшувала кількість годин, відведених для викладання рідної мови. Часу на викладання якоїсь іноземної мови після цього зовсім не лишалося.

10 квітня 1938 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про реорганізацію національних шкіл в Україні», де, зокрема, зазначалося, що «насадження національних шкіл завдавало великої шкоди справі правильного навчання і виховання», і визнано «недоцільним і шкідливим далі існування особливих національних шкіл».

На XIV з'їзді КП(б)У (13-18 червня 1938 р.) було наголошено на потребу ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх і середніх школах, а також у вузах. А після заяви М.С. Хрущова на XIV з'їзді КП(б)У: «Вороги народу, буржуазні націоналісти знали силу і вплив російської мови, російської культури. Вони знали, що це – вплив більшовизму, вплив вчення Леніна-Сталіна на умі українського народу, українських робітників та селян. Тому вони витрули зі шкіл російську мову. У багатьох українських школах вивчали німецьку, французьку, польську та інші мови, але тільки не російську» і далі підкреслив «Товариші, нині всі народи вивчатимуть російську мову» – відбулося офіційне вилучення іноземних мов з українських шкіл [18, с.354].

У липні того ж року видано інший партійний документ «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів і національних відділів та класів у школах, технікумах і вузах Української РСР», де створення учбових закладів з викладанням мовами національних меншин кваліфікувалося як «насадження» особливих національних шкіл, які стали вогнищем «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей», а їх подальше функціонування визнавалося «недоцільним і шкідливим»...

Висновки. Шляхом українізації, національного відродження на соціалістичній основі Україна йшла недовго, не сталося національного розквіту українського народу і тим більше національних меншин. Процес вільного розвитку національних відносин був фактично загнаний у жорстко централізовані бюрократичні рамки сталінського «прокрустового ложа». Цей поворот набирив сили в умовах активного впровадження у суспільну свідомість установки щодо «перманентних націоналістичних ухилів» у лавах КП(б)У, постійного пошуку «ворогів народу» та «шкідників», що заважали «соціалістичному будівництву».

Література

1. Кульчицький С. Зміст радянської українізації 20-х рр. / Кульчицький С. // *Історія України*. – 1998. – № 19. – С. 1-4.
2. Заходжай З. Західноукраїнська інтелігенція в ході українізації (20-30 рр.) / Заходжай З. // *Історія України*. – 2004. – № 17. – С. 1-4.
3. Ряпо Я.П. У чому головні розбіжності між системами народної освіти УСРР і РСФРР / Ряпо Я.П. // *Наука і освіта*. – 1929. – 24 березня.
4. Кузьменко М.М. Уніфікація системи освіти в УСРР у 20-30-і рр. XX століття / [Електронний ресурс] // *Режим доступу* http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/2_2005/articles/stat18.html.
5. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.) / В.М. Литвин. – К.: *Альтернативи*, 2003. – 512 с. – С. 75.
6. Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки / В.С. Лозицький // *Український історичний журнал*. – 1989. – № 3. – С.5-23.
7. *Очерки истории Коммунистической партии Украины*. – К.: *Политиздат Украины*, 1977. – 816 с.
8. Див.: Солдатенко В.Ф. *Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника* / В.Ф. Солдатенко. – К.: *Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України»*, 2002. – 352 с.
9. *Листопадовий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У. Резолюції*. – Х., 1933.
10. Шаповал Ю. *Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні* / Ю. Шаповал. – К.: *Інститут національних відносин і політології НАН України*, 1994. – 270 с. – С. 188
11. Шаповал Ю.І. *Україна 20-50 років: сторінки ненаписаної історії* / Ю.І. Шаповал. – К.: *Наукова думка*, 1993. – 352 с.
12. Горелов М.Є. *Цивілізаційна історія України* / М.Є. Горелов, О.П. Моця, О.О. Рафальський. – К.: *ТОВ УВПК «Ексоб»*, 2005. – 632 с.
13. Марочко В. *Голодомор 1932-1933 рр.* / В. Марочко. – К.: *ПП Наталія Брехуненко*, 2007. – 64 с.
14. Солдатенко В. *Голодний тридцять третій: суб'єктивні думки про об'єктивні процеси* / Солдатенко В. // *Дзеркало тижня*. – 2002. – 28 червня.
15. *Експрес*. – 2005. – 1-8 вересня. – С.16.
16. Сапун М. В. П. *Затонський – політичний діяч і вчений* / Сапун М. // *Про минуле заради майбутнього*. – К.: *Вид-во при Київському держ. ун-ті*, 1989. – С. 265-273.
17. Яремчук Д.А. *Політичні репресії: історичний аспект* / Яремчук Д.А. // *Трибуна*. – 1995. – №№ 3-4. – С. 29-33.
18. Костюк Г.О. *Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника* / Г.О. Костюк. : [Пер. з англ.]. – К.: *Смолоскип*, 1995. – 508 с.